

УДК 339.92/334.78

Коваленко С.І.
кандидат економічних наук, доцент,
Дунайський інститут Національного університету
«Одеська морська академія»

ПОСТМОДЕРНОВИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЙ МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

POSTMODERN VECTOR OF DEVELOPMENT IN CONCEPTS OF INTERNATIONAL ECONOMIC INTEGRATION

АНОТАЦІЯ

У статті виявлені проблеми і тенденції розвитку концепцій міжнародної економічної інтеграції в умовах нової, постмодерністської реальності. На основі інституційного підходу окреслено вектор самоорганізації інноваційних форм «квазіінтеграції», результатом якої стають різні біфуркації і трансплантація інститутів. Розглянуто феномен постіндустріальної економіки, яка еволюціонувала в систему транскордонних інституцій, які формують новий економічний простір постмодерну. Кластерна концепція забезпечує потужну парадигму для розуміння закономірностей розвитку економіки постмодерну. Обґрунтовано висновок про синтез концепцій розвитку мережеских кластерів як мезорівня міжнародних інтеграційних об'єднань та визначено можливості застосування цієї концепції у процесі євроінтеграції України.

Ключові слова: міжнародна економічна інтеграція, постмодерн, транскордонний кластер, мезоекономіка, євро регіон, біфуркації.

АННОТАЦИЯ

В статье выявлены проблемы и тенденции развития концепций международной экономической интеграции в условиях новой, постмодернистской реальности. На основе институционального подхода очерчен вектор самоорганизации инновационных форм «квазиинтеграции», результатом которой становятся различные бифуркации и трансплантация институтов. Рассмотрен феномен постиндустриальной экономики, которая эволюционировала в систему взаимодействующих трансграничных институтов, формирующих новое экономическое пространство постмодерна. Кластерная концепция обеспечивает мощную парадигму для понимания закономерностей развития экономики постмодерна. Обоснован вывод о синтезе концепций развития сетевых кластеров как мезоуровня международных интеграционных объединений и определены возможности применения этой концепции в процессе евроинтеграции Украины.

Ключевые слова: международная экономическая интеграция, постмодерн, трансграничный кластер, мезоэкономика, евро регион, бифуркации.

ANNOTATION

The work reveals problems and trends in development of concepts of international economic integration in conditions of newer post-modernistic reality. Self-organization vector of quasi-integration innovation format resulting into various bifurcations and institutions' transplantation is outlined. Post-industrial economic phenomenon evolving into interacting cross-border institutes forming renewed post-modern economic environment is studied. The cluster concept provides a powerful paradigm for understanding principles of post-modern economy development. Grounded conclusion about network clusters' concepts synthesis for their development as a meso-level of international integration formations and possibilities to apply the said concept to processes of Ukrainian integration into European economy.

Key words: international economic integration; postmodern; cross-border cluster, meso-economy; euroregion, bifurcations.

Постановка проблеми. У сучасній світовій економіці виникає досить багато викликів, які

змінюють порядок денний подальшого розвитку інтеграції на практичному і науковому рівнях. Зокрема, одним із основних напрямів дискусії про перспективи міжнародної економічної інтеграції може стати питання про те, чи вичерпує свій економічний і геополітичний ресурс регіоналізм у його класичному розумінні у світі загалом, чи завдяки зростанню і розвитку безлічі міждержавних економічних просторів (що часто перекривають один одного) відбувається перехід від «стільникової» структури світового господарства до мережевої, за якої кілька інтеграційних систем накладається одна на одну подібно до матриць.

Постмодерн називають епохою розчарованої модернізації, коли реальність зникає, а на перший план виходять мережеві структури, що формують віртуальний економічний простір. Розвиток постіндустріальної економіки відбувається в результаті переходу від централізованої системи управління економічним простором до плюралізму і далі від вертикальних ієрархій до горизонтальних мереж. Цей процес західними вченими ідентифікований як «квазіінтеграція».

Обґрунтування теорії та методології регіональної науки тісно пов'язане зі становленням постіндустріальної парадигми в розвитку всіх сторін життя в євро регіоні, включаючи як економічні, так і соціальні аспекти. Однією з актуальних тенденцій розвитку постіндустріального суспільства є зростання ролі мережеских комунікацій. Мережеві ресурси стають новим джерелом конкурентних переваг периферійних регіонів і, по суті, змінюють не тільки систему факторів розміщення, а й структуру самого економічного простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам розвитку форм та інструментів транскордонного регіоналізму на основі квазіінтеграції в умовах розвитку нового технологічного укладу і нових викликів глобальної нестабільності присвячені роботи вітчизняних економістів Б.В. Буркинського, В.М. Гееця [1], М.І. Долішнього [2], В.С. Кравцова, Н.А. Мікула [3], С.І. Соколенка, С.В. Філіппової та ін., у яких досліджені різні аспекти розвитку інноваційних форм мережевої взаємодії, в тому числі обґрунтовані стратегії економічного зростання у світлі проблем європейської інтеграції Укра-

їни. У працях цих учених визначено теоретико-методологічні аспекти конкурентного кластерного розвитку.

Мета статті полягає в науковому обґрунтуванні синтезу концепції розвитку транскордонних кластерних систем як мезорівня міжнародних інтеграційних об'єднань, які стають полюсами економічного росту для євро регіонів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Європейська практика виходить із того, що кордон є головним стримувальним фактором розвитку прикордонних регіонів. У цьому сенсі одна з основних цілей прикордонного співробітництва полягає в нейтралізації або зм'якшенні негативного впливу кордонів. Інформаційні технології привели до мережевого суспільства. Ускладнення економічного простору, що супроводжується біфуркаціями, неминуче приводить до його самоорганізації. У мережевому суспільстві завдяки інформаційним технологіям створюються зв'язки, що породжують стирання кордонів, умовностей і викликають безліч нових можливостей у формі біфуркацій – електронна торгівля, віртуальні спільноти, віртуальні підприємства, створення кіберміст-держав. Мережева економіка є надпрозорою і надшвидкісною. Але найголовніше, що вона створює сприятливе середовище для імпорту ефективних інститутів за допомогою формування нових форм організації економічного простору.

На наш погляд, лібералізація міжнародної торгівлі є першою зі свобод, що знаменують початок економічної інтеграції, і забезпечує подальший розвиток міжнародних інвестицій і далі – міжнародних міжорганізаційних мереж. При цьому розгортається наукова дискусія про можливу архітектуру системи міжнародної економічної інтеграції хоча б на найбільш загальному рівні у вигляді дихотомії «регіоналізація – глобалізація» [4, с. 22].

Складники мезоекономіки постмодерну з позиції розвитку промислово-інноваційних кластерів:

1. Просторове розміщення виробництва, розвиток міжрегіональних кластерів, питання географічної близькості учасників (geographic proximity), ступінь локалізації виробництва.

2. Інститути та рівень їх розвитку визначають транзакційні і трансформаційні витрати (Д. Норт, 1993), які мають безпосереднє відношення до ефективності розвитку кластерів [5, с. 68]. Інститути – кошти трансформації економічних структур, в тому числі будь-яких міжорганізаційних мереж. Оскільки економічні інститути виражають світогляд індивідів – від цього залежить якість будь-яких взаємодій всередині та між кластерами [6].

3. Пояснення кластерів, міжнародних економічних взаємодій всередині та між кластерами, включаючи види мережевих структур, трансфер технологій, спилловер знань та ін. як один із видів міжорганізаційних мереж.

4. Транскордонні економічні взаємодії, що приводять до формування транскордонних регіонів (виконання кордоном його контактної функції) [7, с. 10].

5. Формування цілісних інтеграційних систем як макрорегіонів світу.

6. Розвиток наднаціональних інститутів (формальних і неформальних) – інтеграційного інституційного середовища, інституціоналізація інтегруючого економічного простору.

7. Взаємодія всіх суб'єктів інтеграційного процесу в найбільш ефективних ситуаціях приймає вид «потрійної спіралі» «держава – бізнес – наука» і її модифікації в трансрегіональних інтеграційних об'єднаннях.

Необхідність подальшого розвитку концепцій міжнародної економічної інтеграції зумовлена, на нашу думку, такими основними причинами:

1. Поступове зниження ефективності розвинених інтеграційних угруповань (зокрема, Європейського Союзу та Єврозони) – їх «інерційний рух» не справляється із зовнішніми «шоками» у вигляді економічної кризи, фінансовими зобов'язаннями, політичними й екологічними ризиками. Таким чином, теорія, яка забезпечувала процес становлення, зокрема, європейської інтеграції, потребує своєчасного оновлення в міру зміни умов.

2. Посткризова критика неоліберальної моделі розвитку, яка полягає у відсутності достатнього інструментарію для прогнозування і запобігання економічних криз, а також дискредитація суто ринкових механізмів стабілізації економічних систем. Інтеграційні процеси є складовою частиною світової економіки, і можливості самостабілізації перед обличчям агресивного зовнішнього середовища мають бути закладені в них [8].

3. Постійне загострення боротьби національних економік за різні види ресурсів (фінансові, природні (включаючи територіальні), інформаційні, (включаючи інноваційні) та ін.) змінює гео економічну картину світу, вимагає від країн, що інтегруються, здійснювати постійний моніторинг міжнародних економічних процесів і коригувати інтеграційну стратегію. Зокрема, існує ризик перетворитися із суб'єкта торгово-економічних відносин, який сам планує свій розвиток, у дику сировинну периферію і стати об'єктом боротьби між корпораціями-гігантами. Власне кажучи, інтеграція, створення Європейського Союзу стали відповіддю на цей виклик, тому що вижити в цих умовах можна тільки маючи великий економічний простір, маючи свою власну торгово-економічну політику, свої власні чіткі інтереси, розуміння загальної стратегії.

4. Більшість теорій міжнародної економічної інтеграції носять, на наш погляд, більшою мірою дескриптивний, ніж концептуальний характер, констатуючи і пояснюючи інтеграційні процеси, що відбуваються у світі, тоді як

у посткризових умовах наростає потреба в концепціях, що мають більш прикладне значення і пропонують варіанти моделей інтеграційних систем та аналіз чинників, які необхідно враховувати в інтеграційному процесі.

5. Зміни в глобальній економіці (як на зрілих, так і на ринках, що розвиваються) і зростання швидкості цих змін вимагають, як здається, адекватного прискорення реакції інтеграційних об'єднань країн, як тих, що існують, так і тих, що формуються.

Крім того, в умовах загальної нестабільності світової економіки виникає необхідність у концепціях інтеграції, які враховують неминучі витрати для країн – потенційних учасниць, такі як втрата частини економічного і політичного суверенітетів, деякі індивідуальні конкурентні переваги окремих країн у результаті об'єднання (свого роду «ефект канібалізації» національних конкурентних переваг за наростання загальних вигод), а також конкретні позитивні ефекти як для країн-учасниць інтеграційних об'єднань, так і для світової економіки загалом.

Тут доцільно ввести поняття екстерналій міжнародних інтеграційних систем, тобто тих позитивних і негативних ефектів (зовнішніх вигащів і витрат), які в повному обсязі поглинаються безпосередніми учасниками інтеграційного процесу, але поширюються на інших суб'єктів залежно від фокусу проведеного аналізу. Цей підхід відповідає сучасним концепціям теорії систем, синергетики і парадигмі сталого розвитку, тобто орієнтований на довгостроковий збалансований розвиток таких великих систем, як міжнародні інтеграційні об'єднання.

Нині за різними оцінками відбувається наближення або вже знаходження світової економічної системи в точці біфуркації, тобто точці зміни типів рішень (І. Пригожин, Е. Ласло), коли може відбуватися зміна просторово-часової організації об'єктів – входження світової економіки в період «інноваційної паузи»:

– очікування нової технології широкого застосування (В.М. Полтерович), «стрибка» (Й. Шумпетер) і перехід до нового технологічного укладу – уповільнення економічного зростання перед наступною хвилею (циклом) [9, с. 117];

– високий ступінь невизначеності (uncertainty) подальшого економічного розвитку, що доведено багатьма економістами;

– зазначене у звітах більшості міжнародних економічних організацій (ООН, МВФ, Світовий банк, Міжнародна організація з міграції, Всесвітній економічний форум та ін.) залучення все більшої кількості країн до міжнародних економічних відносин, багатосуб'єктність, поліцентричність, тобто безпрецедентне зростання складності глобальної економічної системи;

– критичне відставання інструментів впливу на економіку (як на національному, так і на міжнародному рівнях) від зростання швидкості змін у глобальній економіці (причина – зрос-

тання швидкості передачі даних, зростання кількості подій в одиницю часу).

В умовах знаходження світової економіки в точці біфуркації необхідно відповідно модифікувати всі стратегії економічного життя, включаючи моделі розвитку регіональних інтеграційних об'єднань. Якщо враховувати при цьому неминучий рух до множинності, плюрілатеральності подальших інтеграційних моделей і форматів, виникає необхідність формування «гібридної» концепції міжнародної економічної інтеграції, спрямованої на об'єднання теоретичного і стратегічного підходу до розвитку регіональних інтеграційних об'єднань, що поєднує в собі не тільки неминучість мережевої структури світової економіки, а й певні стратегії досягнення максимально ефективної організації системи міжнародних інтеграційних об'єднань у сучасних умовах, тобто «статичний» і «динамічний» підходи.

Формування «гібридної» концепції міжнародної економічної інтеграції має на увазі, на наш погляд, пошук якогось «серединного рівня» інтеграційних взаємодій, прошарку між макро- і мікроекономічними суб'єктами, що вимагає мезоекономічного підходу. Мезоекономіка покликана відігравати роль сполучного «мосту» між мікро- і макроекономікою, проте є недооціненим розділом економічної науки, особливо з погляду сучасних міжнародних економічних відносин. Коротко мезоекономіку визначають як систему міжгалузевих зв'язків, що складаються в певного виду мережі і ланцюги (І.К. Ларіонов, 2001), проте, на наш погляд, мезоекономіка містить у собі три основні галузі економічної науки:

- 1) регіональну економіку;
- 2) інституційну економіку;
- 3) теорії мережевих міжорганізаційних взаємодій.

Ці напрями і формують кластерну концепцію, тому в сучасних умовах саме промислово-інноваційні кластери можна вважати основним об'єктом дослідження мезоекономіки – тобто основною мезоекономічною системою [10, с. 42].

Кластерне мислення і кластерні стратегії мають потенціал для того, щоб пришвидшити регіональний економічний ріст, і сприяють економічній реструктуризації. Але найбільш важливим у цьому контексті є те, що кластери – більшою мірою парадигма. Отже, друга причина звернення до кластерної концепції полягає в тому, що кластери, окрім суто практичного аспекту, забезпечують потужну парадигму для розуміння закономірностей економічного життя та економічної політики.

Саме на мезорівні відбувається акумулювання механізмів всередині – і міжгалузевої взаємодії. Необхідно уточнити визначення мезорівня в частині власне механізмів співпраці всередині інтеграційного об'єднання: на нашу думку, найбільш ефективні механізми галузевого і міжгалузевого співробітництва

дають промислово-інноваційні кластери, які отримують в умовах інтеграції вид міжнародних кластерних систем [10, с. 81].

Таким чином, мезорівень міжнародної економічної інтеграції – це організаційні або управлінські структури внутрішньогалузевого і міжгалузевого співробітництва у вигляді міжнародних кластерних систем, які об'єднують макро- і мікрорівень інтеграції національних економік. Основну ідею сполучної ланки або «мосту» між актуальними процесами розвитку промислово-інноваційних кластерів та міжнародною економічною інтеграцією країн світу можна представити у вигляді схеми (рис. 1).

Сама кластерна концепція зараз переживає, на наш погляд, «другу хвилю» науково-практичного інтересу, що виражається у дослідженнях можливостей інтернаціоналізації промислово-інноваційних кластерів, розуміння кластерів у контексті еволюційної економіки як бізнес-екосистем, що привносять необхідну різноманітність та адаптивність до моделей мережевих взаємодій, а також можливостей виявлення позитивних і негативних кластерних екстерналій. У зв'язку з цими актуальними напрямками виникає необхідність виявлення і аналізу екстерналій міжнародних інтеграційних об'єднань і кластерних систем як ефектів «переливу» (spill-over). При цьому їх поєднання формує поле ефектів міжнародних кластерних систем як мезорівня міжнародної економічної інтеграції.

Єврорегіон як квазікорпорація – це великий суб'єкт власності (регіональний та муніципальний) та економічної діяльності. Єврорегіони стають учасниками конкурентної боротьби на ринках товарів, послуг, капіталу (захист торгової марки місцевих продуктів, інвестиційний рейтинг). Єврорегіон як економічний суб'єкт взаємодіє з національними та транснаціональними корпораціями. Впровадити інститут транскордонного співробітництва Україна намагається шляхом його трансплантації із більш розвинутого економічного середовища у менш розвинуте. Таким чином держава намагається

прискорити інституціональний розвиток, але виникає небезпека відторгнення або дисфункції трансплантованих інституцій.

Трансплантацією називається процес перенесення інститутів, що отримали розвиток в іншому інституційному середовищі. Завдяки трансплантації інституту в економічних агентів створюється нове поле можливостей. З'являється цілий спектр стратегій, які враховують нові інституціональні і, зокрема, законодавчі межі. Одні зі стратегій залишаються всередині цих меж, інші – передбачають їх порушення. Трансплантація спрямована на зміну старої рівноваги. Прийняття нового інституту агентами і його стійке функціонування залежать від трансформаційних витрат і від співвідношення трансакційних витрат трансплантованої і діючої норм поведінки. Витрати, у свою чергу, визначаються інституціональною структурою і культурним середовищем країни-реципієнта, макроекономічною ситуацією, механізмами координації, спонукання, спряження, інерції та навчання [11, с. 25].

Доцільно також зазначити, що, можливо, інститут транскордонної співпраці і не є головним у трансформаційних процесах, проте він є одним із найбільш наближених до окремого громадянина, до всіх сфер його життєдіяльності у прикордонному, периферійному регіоні. На базі цього інституту можна випробовувати та адаптувати всі нові механізми та інструменти соціально-економічного, політичного, екологічного, культурно-освітнього та духовного життя населення, трансплантуючи їх із більш розвинутого середовища з відповідним дотриманням технології трансплантації та обраної мети. Таким чином, визначається ще одна роль міжнародного співробітництва регіонів як «полігону» для випробовування та адаптації європейського законодавства, інструментарію підвищення ролі регіонів, адаптації механізмів фінансової підтримки. Ця роль поширюється на всі види міжнародного співробітництва регіонів і широко використана країнами Центрально-

Промислово-інноваційні кластери як адекватна сучасним викликам модель міжорганізаційних економічних взаємодій	Міжнародні кластерні системи	МЕЗОЕКОНОМІКА	Мезорівень міжнародної економічної інтеграції	Міжнародна економічна інтеграція як актуальна форма організації економічного
		Регіональна економіка		
		Інституційна економіка Теорії міжорганізаційних мереж		

Рис. 1. Мезоекономіка як синтез систем міжнародної економічної інтеграції та промислово-інноваційних кластерів

Східної Європи у процесі трансплантації інституту транскордонного співробітництва.

Міжнародне співробітництво в Європі, особливо на прикордонних територіях ЄС, стимулює активніше створення та діяльність транскордонних кластерів або транскордонних об'єднань за участю кластерів, які формуються переважно на базі інфраструктури відповідних територій країн, котра створювалася протягом десятиліть. Для розвитку цих форм транскордонного співробітництва використовується ефект економічної інтеграції у Європі та досягається синергетичний ефект у співпраці всіх учасників транскордонного кластеру чи, наприклад, транскордонного об'єднання за участю регіональних кластерів сусідніх країн [12, с. 302].

Кластерна стратегія транскордонної кооперації передбачає формування територіально локалізованих кластерних об'єднань прикордонних регіонів навколо іноземних компаній-інноваторів, мереживі агенти яких (виробники інноваційних продуктів і послуг, постачальники, об'єкти інфраструктури, науково-дослідні центри, ВНЗ) кооперуються на основі конкуренції і кооперації, генеруючи синергетичний ефект, взаємодоповнюючи один одного і посилюючи конкурентні переваги як самих компаній, так і кластера загалом. Кластери неминуче асоціюються з мережами, що є формальними та неформальними організаціями, які спрощують обмін інформацією та технологіями, а також сприяють координації заходів та співробітництва між членами кластеру.

Знання та інформація стають ключовими джерелами продуктивності і конкурентоспроможності цих двох вирішальних чинників будь-якої економіки. Нова мережева економіка організована навколо інформаційних мереж, які не мають центру, і заснована на постійній взаємодії між вузлами цих мереж, незалежно від того, локальні вони чи глобальні. Мережеві форми організації забезпечують суттєву гнучкість фірм, індивідів і країн, дають змогу постійно адаптуватися до зміни кон'юнктури в області капіталу, попиту і технологій. Єдиним правилом є повна відсутність правил. Якщо вони ще й існують, то обходяться використанням безлічі мереж.

Для становлення економіки постмодерну необхідні віртуальні ресурси розвитку, такі як інформація, інновації, інфраструктура (комунікації), знання, вміння, навички та інститути постіндустріального суспільства. До напрямів збереження конкурентних переваг транскордонного регіону належить формування постіндустріальних інститутів розвитку – мережевих інститутів прийняття рішень (кластерів, холдингів, асоціацій та ін.) і підвищення наукоємності виробництва та споживання. У сучасних умовах економічного зростання необхідно вийти на новий рівень інституційного розвитку – мережеві інститути прийняття рішень.

Для транскордонного регіону це означає введення нових понять «трансрегіональний контекст, атмосфера, середовище» – чинників транскордонної культури, традицій, цінностей у євро регіоні. Те, що вважалося, за замовчуванням, скрізь і всюди однаковим і чим можна було знехтувати, в еру нової економіки стає джерелом конкурентної переваги.

Висновки.

1. Таким чином, постмодерний вектор теорій міжнародної економічної інтеграції спрямований на синтез концепції розвитку транскордонних кластерних систем як мезорівня міжнародних інтеграційних об'єднань, які стають полюсами економічного росту для євро регіонів, і виявлення можливостей застосування цієї концепції у процесі євроінтеграції України.

2. Нова, постмодерністська реальність полягає у поєднанні постіндустріального виробництва з мережевою будовою економічного простору, що передбачає трансплантацію інститутів за допомогою самоорганізації гібридних мережевих кластерів по обидва боки кордону, яка стає фактором згуртування і вільної циркуляції капіталів у євро регіоні. Конкурентоспроможність у новому способі виробництва визначається швидкістю інновацій та здатністю до безперервного оновлення.

3. Важливе значення з погляду сприйняття транскордонних кластерів як мезорівня міжнародних інтеграційних систем має сучасна тенденція переходу від територіальної парадигми глобальної економіки до просторової і, як наслідок, тенденція поступового зниження значення територіального складника промислово-інноваційних кластерів і розвитку інформаційних віртуальних кластерів у євро регіонах за участю України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Геєць В.М. Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України / В.М. Геєць, В.П. Семиноженко, Б.Є. Кваснюк. – Т. 3. – К.: Фенікс, 2007. – С. 244.
2. Долішній М.І. Стратегічні фактори глобальної конкуренції і механізми забезпечення конкурентоспроможності регіонів / М.І. Долішній, П.Ю. Бєленький, Н.І. Гомельська // Конкурентоспроможність: проблеми науки і практики: Монографія. – Харків: ВД «ІНЖЕК», 2006. – С. 9–31.
3. Мікула Н.А. Проблеми трансплантації інституту транскордонного співробітництва в Україні // Проблеми і перспективи розвитку співробітництва між країнами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУУАМ. – Сб. научн. тр. Донецк-Мариуполь: ДонНУ, 2004. – С. 166–169.
4. Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем. – М.: Наука, 2004. – 240 с.
5. Норт Д. Институційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І.Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
6. Porter M.E. Clusters and competition: new agendas for companies, governments, and institutions // Porter M.E. On Competition. Boston, MA: Harvard Business School Press, 1998.

7. Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (21 травня 1980, м. Мадрид). Текст українською мовою. – Рада Європи. 35 с.
8. Williamson O. The Economic Institutions of Capitalism. – New York: Free Press, 1985. – 450 p.
9. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / Йозеф Шумпетер; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
10. Рекорд С.И. Методология развития кластерных систем как мезоуровня международной экономической интеграции / С.И. Рекорд. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2012. – 211 с.
11. Полтерович В.М. Технология трансплантации экономических институтов. // Экономическая наука современной России – 2001. – № 3. – 25 с.
12. Пелещак И. Транскордонні кластери і транскордонні об'єднання як форми транскордонного співробітництва // И. Пелещак / Вісник Львів. ун-ту, серія міжнародні відносини, 2008. Вип. 25. – С. 295–303.